

به نام آنکه جان را فکرت آموخت

دانشکده علوم تربیتی و روان شناسی
گروه آموزشی علم اطلاعات و دانش شناسی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته علم اطلاعات و دانش شناسی

عنوان

مطالعه علم سنجی مهاجرت نخبگان ایرانی به دانشگاه‌های آمریکا

استاد راهنما

دکتر حمید رضا جمالی مهموئی

استاد مشاور

دکتر یزدان منصوریان

دانشجو

فریبا صحبتی‌ها

تیر ۱۳۹۲

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزم

که وجودشان برایم تکرار مهربانی و عشق به زیستن است

و

خواهر و برادرم

که همواره تکیه گاه و گرمابخش زندگیم بوده و هستند

سپاسگزاری

با سپاس و ستایش از خداوند منان

- از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر حمیدرضا جمالی که با سعه صدر زحمت راهنمایی و استاد گرامی دکتر یزدان منصوریان که زحمت مشاوره این پایان نامه را برعهده داشتند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.
- از خانواده‌ام که در اجرای این تحقیق یاری‌رسان و مشوق من بودند، از صمیم قلب تشکر می‌کنم.
- از تمام دوستان عزیزم که با کمک و راهنماییشان، مرا در اجرای این تحقیق یاری رساندند، نهایت قدردانی را دارم.

چکیده

پژوهش حاضر با هدف مطالعه‌ی علم‌سنجی مهاجرت نخبگان به دانشگاه‌های برتر آمریکا انجام گرفت. جامعه‌ی پژوهش، اعضای هیئت‌علمی ایرانی تبار دانشگاه‌های برتر آمریکا بود. این دانشگاه‌ها بر اساس نظام‌های رده‌بندی بین‌المللی انتخاب شدند. سیاهه‌ی افراد از وب‌سایت دانشگاه‌های انتخاب شده، استخراج گردید و اطلاعات آثار و استنادهای آنان از پایگاه اسکوپوس استخراج شد. اطلاعات به‌دست آمده مورد تحلیل آماری قرار گرفت. نتایج نشان می‌دهد، ۱۴۱ نفر اعضای هیئت‌علمی ایرانی تبار در حوزه‌های علوم پزشکی (۴۰٪)، علوم فنی (۲۸٪)، هنر و علوم انسانی (۲۱٪) و علوم پایه (۱۱٪) در ده دانشگاه مورد بررسی، مشغول به فعالیت هستند. در میان دانشگاه‌های مبدأ این اعضاء قبل از مهاجرت، دانشگاه صنعتی شریف و دانشگاه تهران در دو رتبه‌ی نخست قرار دارند. بررسی تولیدات علمی این اعضا قبل و بعد از مهاجرت نشان می‌دهد، در تمام حوزه‌های مورد بررسی میزان تولیدات علمی قبل از مهاجرت (۰/۳۹٪) در مقایسه با بعد از مهاجرت (۹۹/۶۱٪) بسیار اندک است. میزان تبادل علمی از طریق همکاری علمی این اعضاء با نویسندگان داخلی برابر با ۴/۲۳ درصد است. همچنین بررسی رفتار استنادی اعضای هیئت‌علمی از حیث استناد به آثار ایرانی و آثار غیر ایرانی نشان می‌دهد، ۰/۱۳۶ درصد به آثار ایرانی و ۹۹/۸۶۴ درصد به آثار غیر ایرانی استناد می‌کنند.

کلید واژه: مهاجرت نخبگان، دانشگاه‌های آمریکا، علم‌سنجی، پایگاه اسکوپوس، فرار مغزها

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ت	چکیده
ث	فهرست مطالب
خ	فهرست جدول‌ها
د	فهرست تصاویر و نمودارها
۱۱	فصل نخست: کلیات پژوهش
۱۲	۱-۱. مقدمه
۱۳	۱-۲. بیان مسئله
۱۵	۱-۴. پرسش‌های پژوهش
۱۵	۱-۵. اهمیت و ضرورت پژوهش
۱۷	۱-۶. جنبه نو بودن پژوهش
۱۸	فصل دوم: مبانی نظری و پیشینه پژوهش
۱۹	۲-۱. مقدمه
۱۹	۲-۲. پیشینه مهاجرت نخبگان در ایران
۲۰	۲-۳. مفهوم مهاجرت نخبگان
۲۲	۲-۴. تعریف علم سنجی
۲۳	۲-۵. مفاهیم نظری
۲۹	۲-۵. پیامدها
۳۰	۲-۶. مرور پیشینه
۳۱	۲-۶-۱. بررسی علل فرار مغزها
۳۷	۲-۶-۲. اثرات و پیامدهای فرار مغزها

۳۸ ۲-۶-۳. ابعاد کمی مهاجرت نخبگان
۴۰ ۲-۶-۴. نقش و رابطه دانشگاه‌ها با مهاجرت نخبگان
۴۱ ۲-۶-۵. مطالعات علم‌سنجی
۴۲ ۲-۷. روش‌شناسی آثار مرور شده
۴۴ ۲-۸. جمع‌بندی مرور پیشینه
۴۶ فصل سوم: روش پژوهش
۴۷ ۳-۱. مقدمه
۴۷ ۳-۲. جامعه پژوهش
۴۷ ۳-۳. انتخاب دانشگاه‌ها
۴۸ ۳-۴. روش گردآوری اطلاعات
۴۸ ۳-۴-۱. اطلاعات اعضای هیئت‌علمی
۴۸ ۳-۴-۲. اطلاعات مربوط به کتاب‌سنجی
۴۹ ۳-۴-۳. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها
۴۸ فصل چهارم: یافته‌های پژوهش
۴۹ ۴-۱. مقدمه
۴۹ ۴-۲. توصیف آماری داده‌ها
۵۵ فصل پنجم: بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها
۵۶ ۵-۱. مقدمه
۵۶ ۵-۲. پاسخ به پرسش‌های پژوهش
۵۶ ۵-۲-۱. پرسش نخست
۵۶ ۵-۲-۲. پرسش دوم
۵۷ ۵-۲-۳. پرسش سوم

۵۷	۴-۲-۵. پرسش چهارم
۵۸	۵-۲-۵. پرسش پنجم
۵۸	۶-۲-۵. پرسش ششم
۵۹	۳-۵. بحث و نتیجه گیری
۶۱	۴-۵. پیشنهادهای حاصل از پژوهش
۶۲	۵-۵. پیشنهاد برای پژوهش های آتی
۶۸	منابع

فهرست جدول‌ها

صفحه	عنوان
۴۲.....	جدول ۱. دسته‌بندی روش‌شناختی تحقیقات مهاجرت نخبگان.....
۵۲.....	جدول ۲. میزان تولیدات علمی قبل و بعد از مهاجرت.....
۵۳.....	جدول ۳. فراوانی و درصد تولیدات مشترک.....
۵۴.....	جدول ۴. فراوانی استناد به آثار ایرانی.....

فهرست تصاویر و نمودارها

صفحه	عنوان
۴۹	نمودار ۱. توزیع جنسیتی مهاجران.....
۵۰	نمودار ۲. توزیع مهاجران در رشته‌های مختلف.....
۵۰	نمودار ۳. آمار مهاجران در ده دانشگاه برتر.....
۵۱	نمودار ۴. بسامد دانشگاه‌ها قبل از مهاجرت.....
۷۷	نمودار ۵. بازه‌های زمانی مهاجرت پاسخگویان.....
۷۷	نمودار ۶. دانشگاه محل تحصیل پاسخگویان در ایران.....
۷۸	نمودار ۷. میزان مشارکت علمی پاسخگویان با ایران.....
۷۹	نمودار ۸. تعداد مدارک تولید شده با ایرانیان.....
۷۹	نمودار ۹. میزان آثار منتشر شده قبل از مهاجرت.....
۸۰	نمودار ۱۰. جنسیت پاسخگویان.....
۸۰	نمودار ۱۱. رشته تحصیلی پاسخگویان.....

فصل نخست: کلیات پژوهش

۱-۱. مقدمه

با مراجعه به تاریخ و پیشینه مهاجرت نخبگان، به روشنی می‌توان دریافت که مسئله جابه‌جایی و فرار و یا مهاجرت مغزها و نخبگان از یک جامعه به جامعه دیگر، کم و بیش در همه ادوار تاریخ وجود داشته است. شاید ساده‌ترین شکل فرار مغزها را بتوان به این صورت تصور کرد که در هر دوره و در هر سرزمین، وقتی قومی یا حکومتی به اوج اقتدار و پیشرفت و آبادانی می‌رسید، هنرمندان، نخبگان و متخصصان سایر جوامع را به خود جذب می‌کرد. این نقل مکان‌ها تابع عرضه و تقاضای زمان و محدود به نیازهای هر محیط بود، صورت طبیعی و منطقی داشت و هیچ وقت از حد معینی تجاوز نمی‌کرد، به طوری که لطمه و زیان قابل توجهی به موطن فرستنده مهاجر وارد نمی‌آورد. در عصر صنعت و پس از آن، کیفیت و کمیت این مهاجرت‌ها دستخوش تحولاتی شد که به هیچ وجه با وضع گذشته قابل قیاس نیست. در دوران تمدن اسلامی و در قرن‌های نهم و دهم میلادی، بسیاری از دانشمندان، از دیگر مناطق دنیای آن روز راهی بغداد مرکز امپراتوری اسلامی شدند و با اطمینان خاطر توانستند به فعالیت پردازند (Zibakalam, 2002).

اگر چه تاریخ حکایت از سفر اندیشمندان و دانشمندانی دارد که هر یک بنا به شرایط خاص اقدام به ترک وطن کرده‌اند، اما تعداد آن‌ها در مقام مقایسه با شرایط کنونی بسیار اندک بوده و نمی‌تواند به صورت الگوی غالب مهاجرت در اعصار گذشته قلمداد شود. با این حال برخی از صاحب‌نظران بر این اعتقاد هستند که مهاجرت دانشمندان به قدمت تاریخ علم است (Adams, 1988).

در این میان یکی از انواع شناخته شده مهاجرت پدیده‌ی «فرار مغزها» یا به تعبیری دیگر «مهاجرت نخبگان» است که به خصوص پس از جنگ دوم جهانی شتاب بیشتری به خود گرفته و موجب انتقال سرمایه‌های انسانی از کشورهای عقب مانده به سمت دنیای پیشرفته شده است (علاء‌الدینی، ۱۳۸۱).

پدیده مهاجرت نخبگان و متخصصان به خارج از مرزها برای نخستین بار در دهه ۱۹۶۰ به صورت مهاجرت اندیشمندان، متخصصان و صاحب‌نظران کشورهای در حال توسعه به ایالات متحده آمریکا، کانادا و اروپای غربی و اقامت آن‌ها در این مناطق، ظهور و بروز یافت. در محاسبات اقتصادی کشورهای صنعتی، جذب هر فرد تحصیل کرده با مدرک فوق لیسانس یا دکتری از کشورهای جهان سوم یک میلیون دلار عاید آن‌ها می‌کند. بدین ترتیب، ملاحظه می‌شود که کشورهای جهان سوم به‌رغم دارا بودن ۸۰ درصد جمعیت جهان، تنها ۲۰ درصد درآمد جهان و یک درصد توان علمی جهان را در اختیار دارند (طلوع، ۱۳۷۸).

سرمایه انسانی از لحاظ رفتاری مانند سرمایه فیزیکی نیست که از خود اختیاری، در انتخاب فضای فعالیت نداشته باشد بلکه هر فرد فرهیخته و متخصص، مختار به انتخاب فضای فعالیت خود است. بدین معنی که از فضای بهره‌وری پایین که سطح مطلوبیت کمتری برای او فراهم می‌آورد، اقدام به حرکت به سوی فضای با بهره‌وری بیشتر خواهد کرد (طوسی، ۱۳۸۰).

از سوی دیگر، سرمایه‌های انسانی از اصلی‌ترین عوامل رشد و توسعه کشورها هستند و کمبود این سرمایه‌ها در کشورهای در حال توسعه، فرایند رشد و توسعه را عقب می‌اندازد (Stark, 2004). به‌زعم نان (Nunn, 2005) ظرفیت‌های انسانی در هر کشوری عامل اساسی توسعه پایدار است و آموزش عنصر کلیدی ایجاد این ظرفیت‌هاست. وی افراد آموزش‌دیده و ماهر را برای غلبه بر مشکلات کشورهای در حال توسعه حیاتی می‌داند، همانگونه که در تئوری‌های جدید اقتصادی نیز با تأکید بر اقتصاد دانش‌محور، نقش سرمایه‌های انسانی را در وضعیت کشورها برجسته نموده‌اند.

۱-۲. بیان مسئله

ایران به‌عنوان کشور در حال توسعه، که برنامه‌های توسعه و پیشرفت چندی است در این کشور طرح و اجرا می‌شود نیازمندی فراوانی به نیروی انسانی ماهر و متخصص دارد. سرمایه انسانی ثروت اصلی کشور ماست، که توانمندی آن آهنگ و قابلیت توسعه کشور را افزایش می‌دهد و ضعف آن در برنامه‌ها و اهداف توسعه خلل وارد می‌کند.

کوچ نخبگان یا مهاجرت سرمایه‌های انسانی از مسائل و دشواری‌های مدیریتی کشورهای توسعه نیافته، در حال توسعه و حتی برخی از کشورهای صنعتی و پیشرفته است. کشور ایران نیز با این معضل روبه‌رو است و در سال‌های اخیر مسئله‌ی فرار مغزها، به تدریج در حال تبدیل شدن به یک بحران اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است.

آمار دقیقی در زمینه مهاجرت نخبگان در کشور وجود ندارد. با این حال، هر از چندگاهی برخی اعداد و ارقام بعضاً متناقض در کشور منتشر می‌شود. مقصد اصلی بیشتر این مهاجرت‌ها کشورهای پیشرفته است، به طوری که بیش از ۹۳٪ از نخبگان مهاجر، پنج کشور آمریکا، کانادا، استرالیا، فرانسه و آلمان را برای سفر خود برگزیده‌اند. از میان کشورهایی که به دلیل در اختیار گذاشتن امکانات پژوهشی و رفاهی به صاحبان اندیشه، بیشترین نخبگان ایرانی را به خود جذب کرده‌اند، آمریکا در رده‌ی نخست

قرار دارد. بر پایه‌ی آمارها باسوادترین اقلیت‌ها در جامعه آمریکا ایرانیان هستند (کریمی، ۱۳۹۰). مشکلی که بسیاری از کشورها از جمله ایران با آن روبرو بوده این است که زمانی این کشورها می‌بایست از سرمایه‌گذاری انجام شده بر روی نیروی انسانی بهره‌برداری نمایند و در راستای ایجاد جهش اقتصادی کشورشان و حذف شکاف عمیق تکنولوژیکی کشورشان با کشورهای توسعه یافته از آن استفاده نموده و روند رشد و توسعه‌ی کشورشان را تسریع بخشند، به صورت جریانی پویا با حرکتی در جهت انتقال سرمایه انسانی از جنوب به شمال مواجه شده‌اند. بر این اساس پژوهش حاضر بر آن است که وضعیت مهاجرانی که به عنوان اعضای هیئت علمی در دانشگاه‌های آمریکا مشغول به فعالیت هستند را مورد بررسی کتاب‌سنجی قرار دهد.

۱-۳. اهداف پژوهش

هدف از این تحقیق بررسی مهاجرت نخبگان به دانشگاه‌های برتر آمریکا با رویکرد علم‌سنجی است.

اهداف فرعی:

- تعیین تعداد ایرانیانی که به عنوان هیئت علمی در دانشگاه‌های برتر آمریکا مشغول به فعالیت هستند.
- تعیین حوزه‌هایی که مهاجرت در آن‌ها بیشتر بوده است.
- تعیین دانشگاه‌های مبدأ مهاجران به آمریکا
- بررسی وضعیت تولید علم اعضای هیئت علمی ایرانی تبار دانشگاه‌های آمریکا قبل و پس از مهاجرت
- بررسی میزان انتقال دانش به داخل از طریق همکاری علمی اعضای هیئت علمی ایرانی تبار دانشگاه‌های آمریکا با نویسندگان ایرانی
- بررسی رفتار استنادی اعضای هیئت علمی ایرانی تبار دانشگاه‌های آمریکا از حیث استناد به آثار ایرانی و غیر ایرانی

۱-۴. پرسش‌های پژوهش

- چه تعداد اعضای هیئت‌علمی ایرانی تبار در حوزه‌های مورد بررسی در دانشگاه‌های برتر آمریکا مشغول به فعالیت هستند؟
- در چه حوزه‌هایی از علوم مورد بررسی میزان مهاجرت به آمریکا بیشتر بوده است؟
- دانشگاه مبدأ این اعضا قبل از مهاجرت به آمریکا کدام دانشگاه‌ها بوده‌اند؟
- وضعیت تولید علم اعضای هیئت‌علمی ایرانی تبار دانشگاه‌های آمریکا قبل و پس از مهاجرت چگونه بوده است؟
- چه میزان دانش از طریق همکاری علمی اعضای هیئت‌علمی ایرانی تبار دانشگاه‌های آمریکا با نویسندگان ایرانی به داخل منتقل می‌شود؟
- رفتار استنادی اعضای هیئت‌علمی ایرانی تبار دانشگاه‌های آمریکا از حیث استناد به آثار ایرانی و غیر ایرانی چگونه است؟

۱-۵. اهمیت و ضرورت پژوهش

با افزایش تدریجی شکاف میان کشورهای توسعه یافته با کشورهای در حال توسعه و نیل به این نتیجه که نیروی انسانی متخصص سرمایه‌ی ملی و مهم‌ترین عامل ارتقای شاخص‌های توسعه است. مسئله‌ی مهاجرت متخصصان پدیده‌ای که بیش از چهل سال است توجه جهانیان را به خود جلب کرده، اهمیت بیشتری یافته است. مهاجرت نیروهای متخصص در افزایش عمق شکاف مذکور بسیار موثر است. از این جهت که کشورهای توسعه یافته را در نیل به پیشرفت‌های اجتماعی و اقتصادی و کسب دستاوردهای علمی مجهزتر و کشورهای در حال توسعه را در مسیر رشد با تنگنای بیشتری مواجه می‌سازد (قنبر، ۱۳۸۴).

بررسی تاریخ کشورهای پیشرفته، نشان می‌دهد سرمایه‌ی انسانی نقش مهمی در فرآیند پیشرفت آن‌ها داشته و یقیناً جامعه‌ی صنعتی، توسعه‌ی اقتصادی و پیشرفت تکنولوژیکی خود را مرهون وجود سرمایه انسانی می‌داند. ملل در حال توسعه نیز جهت گذار از عقب‌ماندگی و رسیدن به مراحل از توسعه، ناگزیر از تقبل هزینه در ایجاد سرمایه‌انسانی و توسعه دانش فنی در جوامع خود هستند. کشورهای جنوب با درک واقعیت این امر و با وجود کمبود منابع سرمایه‌گذاری از دهه‌های قبل، توجه خود را به این امر

معطوف کرده و برای تربیت نیروی کارآمد، اقدامات و سرمایه‌گذاری‌های قابل توجهی انجام داده‌اند. اما جریان فرارمغزها از ملل عقب مانده، سال‌هاست که شروع شده و ادامه دارد و با سیاست‌های مهاجرتی کشورهای پیشرفته که عملاً برای مهاجرت افراد متخصص اولویت قائل شده و برای بقیه افراد محدودیت‌هایی قرار داده‌اند، بیم آن می‌رود، شتاب بیشتری گرفته و به حد نگران‌کننده‌ای برسد. ترک وطن نیروی انسانی متخصص و خبره به لحاظ این که هزینه‌های صرف شده جهت آموزش آن جبران نگردیده، کشورها را به خلأ نوابغ و جمود ابداع مبتلا کرده، در راستای توسعه‌ی این کشورها از آن استفاده نمی‌شود، واپس ماندگی آن‌ها را دامنه‌دار نموده و زیان جبران‌ناپذیری متوجه کشورهای در حال توسعه خواهد کرد (شاه آبادی، ۱۳۸۵).

پدیده‌ی مهاجرت نخبگان در کشور ایران از گذشته وجود داشته، اما در دهه‌های ۷۰ و ۸۰ شمسی این روند شتاب فراوانی گرفته است. بسیاری از دارندگان مدال طلای المپیادهای کشور و صاحبان رتبه‌های تک رقمی و دو رقمی کنکور سراسری نیز جذب کشورهای توسعه یافته شده‌اند.

براساس آمارهای منتشر شده از سوی محققان هم‌اکنون چهار تا پنج میلیون مهاجر ایرانی در ۳۲ کشور جهان حضور دارند. آمریکا با نزدیک به یک میلیون ایرانی بیشترین سهم را دارد و بیش از یک چهارم ایرانی‌تبارهای آمریکا دارای مدرک فوق لیسانس و دکترا هستند که در میان ۶۷ گروه نژادی آمریکا این بالاترین شاخص تحصیلات است. از سوی دیگر ایرانیان مقیم خارج از کشور دست کم سرمایه‌ای بالغ بر ۸۰۰ میلیارد دلار را دارا هستند که معادل با بیش از یک دهه پول فروش نفت در کشور است. صندوق بین‌المللی پول نیز در سال ۲۰۰۹ می‌گوید بیش از ۵۰۰ پروفیسور ایرانی در ایالات متحده وجود دارد که در ام‌آی‌تی یا استنفورد یا دیگر مراکز علمی و دانشگاهی آمریکا تأثیرگذار هستند و این رقم معادل با یک پنجم کل استادان ما در داخل کشور است. چراکه در حال حاضر کل استادان در داخل کشور در سال ۹۰-۸۹ برابر با دوهزار و ۵۶۰ نفر بوده است. چندی پیش نیز سازمان توسعه ملل متحد گزارشی را منتشر کرد و براساس آن مشخص شد که ایران با ۱۵۰ تا ۱۸۰ هزار نفر خروجی رکورددار مهاجرت نیروی متخصص است. براساس معادله‌های اقتصادی خروج سالانه این میزان نیروی متخصص برابر است با خروج ۵۰ میلیارد دلار سرمایه در هر سال است (نجابتی، ۱۳۹۱).

با این حال آمار و ارقام ارائه شده در کشور متناقض است و آمار دقیقی در این زمینه وجود ندارد. بنابراین کشور ما، نمی تواند بدون استفاده از چارچوب های علمی و بین المللی، پدیده ی مهاجرت را مدیریت کند. ایران در این زمینه نیاز دارد تعداد نخبگان مهاجر را در خارج از کشور مشخص کند.

۱-۶. جنبه نو بودن پژوهش

بدیهی است که به دلیل فراگیر بودن پدیده مهاجرت، مطالعات گسترده ای نیز پیرامون آن انجام شده است و هر یک از پژوهشگران، مؤسسات و دولت ها بر اساس اهداف و دیدگاه های خود به آن پرداخته اند و دسته بندی های متفاوتی بر حسب دوره زمانی، مناطق یا کشورها مبداء و مقصد، انگیزه های مهاجرت، نوع و طبقه افراد مهاجر، پیامدهای مثبت و منفی آن صورت گرفته است. اگر چه آثار متعددی با رویکرد جامعه شناختی به بررسی پدیده فرار مغزها یا مهاجرت نخبگان ایرانی پرداخته اند، اما تاکنون تحقیق چندانی از نوع علم سنجی بر روی مهاجرت نخبگان ایرانی به خارج از کشور انجام نشده است. این تحقیق از این جهت جزء معدود تحقیقات انجام شده است که برخی از جنبه های این مهاجرت را مشخص می کند.

فصل دوم: مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۲-۱. مقدمه

در بحث از پیشینه تاریخی مهاجرت مغزها، برخی آن را مقارن با قدمت علم یا حتی افسانه‌های قدیمی پیش از شناخته شدن علم می‌گیرند (هرمه، ۱۳۵۱). از چنین نظریاتی که بگذریم نمونه‌های این پدیده را در مهاجرت عده‌ای از دانشمندان یونان نظیر تالس، آنکسیماندر یا فیثاغورث که به تحریک و تشویق بطلمیوسیان ابتدا به سوی آتن و سپس به طرف اسکندریه مهاجرت کردند، می‌بینیم (شهریاری، ۱۳۶۵). علاوه بر آن، تاریخ مهاجرت تعدادی از دانشمندان آکادمی آتن به جندی شاپور به دنبال صدور فرمان قدغن کردن شرکت توسط ژوستی نین در سال ۵۲۹ میلادی، جذب محققین و هنرمندان یهودی، سوری و ایرانی در دوره‌ی خلفای عباسی در قرن هشتم و نهم میلادی (دوم و سوم هجری)، تأسیس و توسعه دانشگاه‌ها در اروپای قرون وسطی به دست استادان و دانشجویان مهاجر، استخدام دانشمندان و تکنسین‌های خارجی از اواسط قرن ۱۸ میلادی، استخدام استادان خارجی ژاپن عصر مسیحی و بسیاری نمونه‌های دیگر را در قالب مهاجرت یا جذب مغزها به ثبت رسانده است (هرمه، ۱۳۵۱).

دوره جدید مهاجرت مغزها نیز هر چند به نوعی دنباله‌ی تاریخی نمونه‌های مذکور است، اما از نظر شدت، وسعت و جهت، ماهیتاً متفاوت می‌نماید. در واقع به کارگیری واژه‌ی «فرار مغزها»^۱ بیانگر موج جدیدی از جابجایی بین‌المللی متخصصان سطح بالاست که بنا به روایتی «برای اولین بار جهت توصیف مهاجرت دانشمندان و مهندسان بریتانیایی به ایالات متحده» (شهریاری، ۱۳۶۵) و یا به روایتی دیگر برای «فرار دانشگاهیان و دانشجویان آلمانی مشمول قانون تصفیه ادارات در ۱۹۳۳ میلادی» (هرمه، ۱۳۵۱) به کار برده شد و پس از آن بیانگر موج تحرکات غیر طبیعی اصحاب دانش و تخصص از کشورها کم‌تر توسعه یافته یا در حال توسعه به سمت کشورهای توسعه یافته - به‌ویژه آمریکا - بوده و این روند با چنان شدت و وسعتی ادامه یافته که از اوایل دهه‌ی ۱۹۶۰ میلادی در مقام یک معضل، واکنش‌های ملی و بین‌المللی را برانگیخته است.

۲-۲. پیشینه مهاجرت نخبگان در ایران

سابقه‌ی مهاجرت ایرانیان به خارج، به سده‌ی نوزدهم میلادی (۱۳۰۰ هجری شمسی) باز می‌گردد؛ به گونه‌ای که در ۱۳۱۳ هجری شمسی با تأسیس دانشگاه تهران، دانشجویان برای ادامه‌ی تحصیل به خارج اعزام شدند. در پی افزایش درآمدهای نفتی و بهبود اوضاع اقتصادی کشور در دهه ۱۳۴۰، سیاست اعزام دانشجو به خارج به‌ویژه به آمریکا به‌طور جدی در دستور کار قرار گرفت (شکریایی، ۱۳۷۹). در

^۱ Brain Drain

یک نگاه کلی می‌توان تاریخ مهاجرت نیروی انسانی دارای تحصیلات عالی ایران را به سه دوره‌ی اصلی تقسیم کرد:

اولین موج مهاجرت با بهبود یافتن شرایط اقتصادی تدریجی ایران و شروع استخراج نفت بعد از جنگ جهانی دوم آغاز شد. درآمد حاصل از صادرات نفت، تغییر ناگهانی در جامعه‌ی ایران از سنتی به مدرن را اجازه داد و شاهد تحرک خانواده طبقه‌ی میانی و بالا برای فرستادن فرزندان‌شان به خارج جهت کسب تحصیلات و دسترسی به امنیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، در این دوره بسیار دیده می‌شود.

موج دوم، با وقوع انقلاب اسلامی آغاز شد که منجر به تغییرات مهمی در حجم و الگوی مهاجرت ایرانیان به آمریکا و دیگر کشورها شد. در این دوره، مهاجران بیشتر متخصصان عالی‌رتبه، دست‌اندرکاران امور اقتصادی و اقلیت‌های مذهبی بودند (طایفی، ۱۳۸۰). مهاجرت افراد تحصیل کرده از سال ۱۳۵۷ تاکنون، فقط در نتیجه‌ی سختی و تنگناهای اقتصادی نبوده، بلکه در دهه‌های گذشته برخی از تحصیل کرده‌ها نیز به‌رغم داشتن فرصت‌های اقتصادی، برای دستیابی به فضای اجتماعی مناسب‌تر مهاجرت کرده‌اند. در این دوره با توجه به وقوع و تداوم جنگ تحمیلی الگوی مهاجرت از انگیزه‌های تحصیلی به انگیزه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تحول یافت و تعداد دانشجویانی که به طور سالانه از خارج به کشور باز می‌گشتند از ۱۱۷۰۰ نفر در سال‌های ۵۸-۱۳۵۰ به ۳۴۰۰ نفر در سال‌های ۶۵-۱۳۶۰ کاهش یافت.

موج سوم مهاجرت نیروی انسانی متخصص ایرانی به خارج، از سال‌های پس از پایان جنگ تحمیلی آغاز شد و در دهه‌ی ۱۳۷۰ گسترش پیدا کرد. مقصد این مهاجرت‌ها بیش‌تر کشورهای آمریکا، کانادا و تا حدودی استرالیا و برخی از کشورهای اروپایی بوده است. این مهاجران اکثراً دارای تحصیلات عالی بوده‌اند و انگیزه‌ی اکثریت قریب به اتفاق این گروه از مهاجران، کسب موقعیت‌های بهتر اقتصادی و دستیابی به فضای اجتماعی جدید بوده است.

۲-۳. مفهوم مهاجرت نخبگان

با این‌که در حدود نیم قرن از مطرح شدن واژه مهاجرت نخبگان می‌گذرد، هنوز تعریفی از آن که مورد قبول همه باشد وجود ندارد. معمولاً از دیدگاه کشورهای در حال توسعه مهاجرت نخبگان را، مهاجرت دائم یا بلندمدت افراد ماهر که هزینه زیادی صرف آموزش آن‌ها در کشور شده است، تعریف می‌کنند (Branna, 2006).